

Сергій Біленький (Київ)

ІСТОРІЯ ЯК АКАДЕМІЧНИЙ ПРОЕКТ

Сергій Стельмах. *Історична думка в Україні XIX – початку XX століття*. – К.: Академія, 1997.

Ольга Тарасенко. *Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834 – 1884 рр.* – К.: Логос, 1995.

З іменем Святого Володимира. У 2 кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994.

Ідея історії як бажання/потреба говорити про минуле, очевидно, ще не є “історичною”. Такий дискурс минулого, що розгортається поза писемною культурою як явище циклічного мислення, радше продукує і відтворює міф генези. Традиція міфічних оповідей може існувати паралельно історієписанню і часом його наснажувати. Проте лише поява писемних технік, отже – відбір того, що має бути записане, від того, що не гідне уваги автора/читача, може легітимізувати оповідь про минуле – що б там не твердив Дерріда про упосліджений статус “письма” в європейській цивілізації. Акт писання сам по собі вже є своєрідною цензурою (не лише у фрейдівському сенсі), а одночасно критикою джерел, “раціональним” конструюванням оповіді, що добре підмітив Колінгвуд при розгляді античної історіографії. Справді, з точки зору методики аналізу джерел сучасна історія (як рефлексивна спільність, тип інституціалізації, як власне “наука”) не так далеко відійшла від Фуکیدіда чи Тіта Лівія і, принаймні, поступається їм у володінні грецькою та латинською мовами. Проте є дещо, що кардинально відрізняє історієписання останніх 200 років від того, як це робилося багато століть перед тим. І справа не тільки (і не стільки) в

know-how. Йдеться про історичний “контекст” історієписання (вибачте за тавтологію), а саме – про умови продукування “історичного” знання, яке відтепер визнаватиметься за “знання” в суспільному космосі та академічному полі. Завданням історії як “науки” стало впорядкування розмаїтих і непов’язаних “знань”, піднесення їх до статусу перевіреного і контрольованого систематичного знання. Інакше кажучи, йшлося про парадигматизацію та інституціалізацію історії. За цими складними словами стоять майже прості речі. Наприкінці XVIII ст. історія зіткнулася з трьома проблемами: 1) лише критично перевірене могло вважатися істинним; 2) з’явилися нові домени об’єктів (завдяки дослідженням “некласичної” давнини і середньовічної історії); 3) поглибилися можливості уяви: картина минулого почала вимагати певних форм презентації. Все це, своєю чергою, потребувало інституційних зрушень: доступних архівів та бібліотек і передусім – критично-методичної освіти, можливої лише в університетах. Реалізація цих завдань відбувалася в рамках процесу парадигматизації історії (виникнення певних “правил гри”, взірцевих методів дослідження, необхідних для тих, хто хотів би вважатися за визнаного фахівця). Першою парадигмою історії як академічної науки (Schulwissenschaft) була просвітницька університетська історіографія в Німеччині, в Гьотингені (Й. К. Гаттерер, А. Л. Шльоцер, А. Л. Геерен), де було відкрито перший “Історичний інститут” та засновано перший “Історичний часопис” (Historisches Journal). Гьотингенська історіографія орієнтувалася на феномен так званої *allgemeine Geschichte* (загальної, або світової історії), яка фактично мала за мету презентувати “європейську політичну систему” (*europäisches Staatensystem*) з концепцією “політичної рівноваги”. Можливо, основними заслугами істориків гьотингена була розробка нової методики в критиці джерел та увага до економічної (торгівельної) історії у світовому масштабі.

Епоха Романтизму, яка намагалася подолати абстрактний раціоналізм і космополітизм просвітників,

кардинально перетворила європейський культурний простір і підвищила суспільний та академічний статус історіографії. Такі надбання Романтизму, як захоплення минулим, його поетизація і одночасно критичне читання джерел та орієнтація на регіональні “національні” історії, потрактовані в дусі органічного розвитку, стали основними властивостями історієписання майже цілого ХІХ ст. (включно з “раціональною” і “науковою” позитивістською історіографією). Для вітчизняної історіографії першої половини ХІХ ст. визначальними стали дві “романтичні” парадигми: німецької “історичної школи” (Б. Нібур, К. Ф. фон Савінії, К. Айхгорн) і французької романтичної історіографії (О. Тьєррі, Ф. Гізо, Ж. Мішле та ін.). Оскільки академічний проект історії розпочався в Україні з першим десятиліттям ХІХ ст. на основі запозиченої західної (пруської) університетської моделі, то вітчизняна історіографія мала справу з уже парадигматизованим знанням (передусім у царині загальної історії).

* * *

Не секрет, що коли автор розпочинає писати історію, він повинен вже знати know-how, тобто використати/позичити певну нарративну модель, котра відбивала б як його загальну історичну свідомість, так і конкретні історіографічні навички, знання того, що і як слід говорити. Особливо відчутно це у випадку академічної історіографії. Роботи Сергія Стельмаха і Ольги Тарасенко проливають світло на те, як функціонувало історичне знання в Україні в межах академічного проекту протягом ХІХ – початку ХХ століття. Перший зосереджується на проблематиці дисципліни загальної (світової) історії, друга – російської (вітчизняної).

Сергій Стельмах розглянув академічну ситуацію історіографії у трьох університетах – Харківському, Київському, Новоросійському (Одеському) – і спробував на прикладі дисципліни “загальна історія” висвітлити академічні умови продукування історичного знання. Детальне висвіт-

лення основних віх європейської філософської та історичної думки у зв'язку з вітчизняною академічною історіографією є найбільшою цінністю дослідження п. Стельмаха, виклад якого часом набуває хрестоматійного вигляду, хоча іноді й здається, що два ряди – європейський і вітчизняний – не перетинаються, а існують паралельно. Коротше, для тих, кому лінки вивчати оригінальні праці західних мислителів та істориків XIX ст., достатньо простудіювати книжку п. Стельмаха (і це майже серйозно). Перед нами – чи не перша поважна спроба в жанрі історії ідей (з використанням “системно-структурного” методу), яка мала на меті викласти в хронологічній послідовності філософсько-методологічні підвалини діяльності ряду вітчизняних “світових” істориків (В. Циха, М. Луніна, О. Рославського-Петровського, М. Петрова, М. Драгоманова, І. Лучицького, О. Строніна, Є. Щепкіна, Д. Багалія, М. Бубнова, П. Ардашева тощо). Індивідульні “історіософії” типологізовані автором у кількох групах знання: “ідеалістичного” (В. Цих, М. Лунін, О. Рославський-Петровський, М. Петров), “позитивістичного” (М. Драгоманов, І. Лучицький, О. Стронін), “психолого-генетичного” (Є. Щепкін), “неокантіанського” (Б. Кистяківський, Д. Багалій, М. Бубнов, П. Ардашев). Щоправда, згадані “комплекти” персоналій здаються або випадковими, або дещо еkleктичними: не всі з-поміж названих п. Стельмахом учених займалися загальною історією, а з другого боку – не кожному зі справді чільних представників академічної загальної історії вдалося потрапити до канону Автора. Наприклад, залишилися фактично поза увагою дослідника викладачі Київського університету В. Я. Шульгін і Ф. Я. Фортинський, натомість згадано юриста Б. Кистяківського (відтак, чому лише цей правознавець сподобився на таку честь?). Також сумнівною є типологізація історій в дефініціях від рафінованого “ідеалізму” до шаленого “методологічного плюралізму”: Автор для цього використовує заідеологізовані, немобільні метафори, забуваючи, що люди, про яких він пише, читали, най-

імовірніше, не твори великих філософів-ідеалістів чи позитивістів, а швидше авторитетних історіографів-ремесників, чії нарративні моделі використовували. Отже, доцільніше говорити про опосередкований вплив філософії на нарративну ідеологію різних істориків – той своєрідний *Zeitgeist*, який наснажував дослідницькі парадигми.

Важливим структурним елементом книжки є реконструкція індивідуальних світоглядів, яка дає Авторові нагоду розкрити європейські культурні явища. Проте важко позбутися враження, що не конкретні історики вписані в європейський інтелектуальний контекст, а навпаки – цей контекст є похідним від чергової постаті вітчизняного історика. В такий спосіб В. Ф. Цих “породжує” Ф. В. Шеллінга, С. Нібура, А. Геерена, Ф. Гізо тощо, а М. Лунін – Л. фон Ранке, К. Ріттера, Г. В. Гегеля, К. Ф. фон Савінї і т. д. Через це деяким персонажам безпідставно приписується знайомство з тим чи іншим твором європейського авторитету. Що стосується самої реконструкції “світоглядів”, то Авторові не вдалося уникнути традиційної помилки: оскільки до уваги взято лише програмові друковані твори, вирази “відчуженого духа” – то вимальовується картина статичного, абстрактного і “знятого” світогляду, позбавленого фрагментів, “прогалин”, вагань, змін тощо. Послугуючись тільки опублікованими, “науковими” текстами, далеко не завжди можна встановити джерело тієї чи іншої візії історика, а тим більше вписати його в контекст певної парадигми або філософської системи (адже, скажімо, бути прибічником “системи трансцендентального ідеалізму” Шеллінга – це не одне й те саме, що розділяти пізні Шеллінгові ідеї філософії одкровення.) Світоглядні ідентифікації вимагають більш скрупульозного, “мікроскопічного” аналізу. Розгляд лише друкованих творів висвітлює не стільки суб’єктивність, скільки сферу дискурсивних формацій та інституційних процесів, і свідчить про ситуацію “смерті автора”. Проте нашому Авторові скоріше йшлося саме про (ре-)конструкцію цілісних світоглядів на

підставі аналізу опублікованої історіографічної спадщини, ніж про дискурсивний чи соціологічний рівні.

Сергій Стельмах припустився і окремих фактичних неточностей. Так, він вочевидь перебільшує значення університетів у Росії в перших десятиліттях ХІХ століття (с. 10); з приводу В. Циха в книзі повідомляється, що той вчителював у гімназіях округу (с. 22), хоча відомо, що Цих з 1825 р. служив у Харківському Інституті шляхетних дівчат і, напевно, взагалі не викладав у гімназіях; зовсім безпідставно п. Стельмах стверджує, що до 1860-х у закордонних відрядженнях для навчання і науково-дослідницької роботи в західних університетах побувало 12 чоловік (с. 73): насправді це число було набагато більшим. Попри ці огріхи твір п. Стельмаха є цілком солідним, а головне – самостійним дослідженням. Важливо й те, що Автор зміг скористатись новою німецькою науковою літературою в галузі філософії, теорії історії та історіографії, тож ввів у обіг маловідому для українського читача інформацію.

Ольга Тарасенко зайнялася проблематикою “вітчизняної” історії. Її дослідження більше заторкує інституційний рівень і може розглядатися як внесок в історичну соціологію науки, вищої освіти та наукової корпорації. На відміну від твору Сергія Стельмаха, праця п. Тарасенко спирається переважно на архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву м. Києва та Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. Оскільки книга є публікацією кандидатської дисертації, Авторка приділила велику увагу довідково-бібліографічному покажчику, який має самостійну інформативну вартість. Загалом, уся робота демонструє старе добре історичне ремесло, і це приємно дивує в дослідженні початківця.

Отже, п. Тарасенко зосередилась на функціонуванні “вітчизняної” (російсько-української) історичної проблематики в Київському університеті між 1834 і 1884 роками.

Розділ перший – *“Історична освіта в Київському університеті”* – присвячений аналізу внутрішньоуніверситетського життя, у тому числі – визначенню академічного і суспільного статусу дисципліни “російської історії”. Те, що з’єднує авторську оповідь і служить їй інваріантним елементом – це постаті викладачів російської історії: О.І. Ставровського, В.Ф. Домбровського, М.І. Костомарова, П.В. Павлова, І.В. Лашнюкова, В. С. Іконникова, В.Б. Антоновича (сюди ж чомусь увійшли “українці” М.О. Максимович та В. Ф. Цих: останній не тільки не був українцем, але й взагалі ніколи не займався східноєвропейською історією). Авторка накреслює короткі біографії своїх героїв, проте не робить ані соціологічних викладок, ані загальних висновків з приводу наукової корпорації. Немає і “соціальної історії” викладачів. Натомість вдалося розкрити їхній творчий “верстат”, показати різноманітні педагогічні техніки та інтелектуальні горизонти. Безсумнівною заслугою п. Тарасенко є також введення в історіографічний обіг невідомого матеріалу стосовно академічних практик в університеті.

Другий розділ (*“Наукова розробка проблем історії Росії та України вченими Київського університету”*) вже набагато менше прив’язаний до конкретних біографій, натомість переповідаються основні ідеї написаних викладачами творів – значущі з погляду якоїсь “справжньої” (напевне, сучасної) науки і викладені на взірць старосвітських некрологів. Тут уже домінують постаті Іконникова та Антоновича: вони виростають до гіпертрофованих розмірів (навіть у порівнянні зі своїми функціонально справді важливими ролями в академічному полі імперії). Елемент цієї осучасненої міфотворчості особливо помітний у випадку з Володимиром Антоновичем, оскільки п. Тарасенко вочевидь підживлює сакральну ідею про Антоновича як батька “нової української історіографії” (чи не забагато вже в цієї історіографії батьків?). Щоправда, Авторка по-своєму “секуляризує” цю ідею, наголошуючи, що Антонович – це насамперед творець

“Київської документальної школи істориків”. Але хто ж тоді Іконников, який ще до Антоновича *втїлював історіографічно-джерелознавчий аспект історичної школи Київського університету*? І що то за дивний феномен – “історична школа” цілого університету?

Безперспективною в науковому сенсі виглядає спроба Авторки розкласти викладачів Київського університету по певних (часто лайливо означених) “історичних” напрямках. Так, В.Ф. Домбровський опинився в *офіційно-охоронному* напрямі, М.І. Костомаров – у *федерально-народовському* (?), П.В. Павлов – у *державницькому*, І.В. Лашнюков – у *народницькому*. А тепер увага: В.С. Іконников, виявляється, працював *у рамках офіційної російської історіографії*, а В.Б. Антонович – у *народницькому напрямку української історіографії*. То, може, вони були підданими двох різних володарів (один з яких був українським королем з роду Омельковичів)? Чи служили в різних університетах і не належали до “київської школи істориків”? Цей ребус Авторка пояснює так: *Сьогоднішня історична перспектива незалежної української держави потребує цілісного осмислення минулого. Що ж, вітаю читачів з поверненням в епоху Романтизму. Щоправда, тепер уже з префіксом “постнео-”.*

Третій розділ – *“Діяльність вчених Київського університету в наукових установах України”* – містить переважно “канонічну” інформацію про діяльність викладачів університету в наукових товариствах та офіційних наукових (радіше науково-політичних) інституціях – Тимчасовому комітеті для пошуку старожитностей, Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, Південно-західному відділі Російського географічного товариства, музейних зібраннях тощо. Чекалось, що в розділі йтиметься про те, що ж перетворює викладачів-педагогів на справжніх дослідників (істориків *par excellence*), які не просто виголошують кимось сконструйовані промови, а самі знаходять і обробляють джерельний матеріал. Яким чином пошук стає критерієм діяльності істо-

рика? На жаль, Авторка вважає роботу з джерелами самоочевидною і не ставить питання про те, що її уможливило в “духовному” (світоглядному) та соціально-економічному планах. Це, проте, не знецінює чималого фактичного матеріалу, поданого тут.

* * *

Про третю книгу (двотомник “З іменем Святого Володимира”) говорити непросто з огляду на те, що це не монографія, а збірка джерел з історії такого культурно-політичного підприємства, як Київський університет. Рецензувати самих авторів джерел, відібраних до двотомника, було б абсурдом, а точніше – це було завданням Упорядників В.А. Короткого та В.І. Ульяновського. Зазначимо лише, що збірка не відтворює лінійної історії університету. Якщо в першому томі є матеріали з початку ХХ ст., або навіть присвячені подіям 1930-х років, то в другому томі знову натрапляємо на інформацію від середини ХІХ століття. Чи свідчить це про відсутність певної концепції видання? Здається, що концепцією була якраз відсутність “позитивної”, жорсткої концепції, і це, як не парадоксально, має свої переваги. Абсолютна більшість уміщених до збірки текстів є чи матеріалами автобіографічного характеру, чи спогадами/розвідками про викладачів та події університетського життя, хоча не відкинуто й певної кількості офіційних документів, як-от: Статут Університету св. Володимира 1833 р., Інструкція інспекторові студентів 1835 р., Пункти угоди між Університетом св. Володимира та Українським Державним університетом 1917 р. тощо. Обраний принцип відбору дозволяє поглянути на університет не лише як на інституційований простір для розгортання дискурсів (що було зроблене в монографіях Стельмаха і Тарасенко), а як на певний досвід, переживання. При цьому університет постає не просто у вигляді раціонального проекту чи продукту доброї/злої волі якогось деміурга. Домінуючим є погляд зсередини – з лона

Alma Mater. Мемуаристика як пригадування різних подій і конструювання особистих історій інтерналізує зовнішні академічні (і не тільки) процеси й дозволяє ніби поглянути зсередини, очима учасників. З іншого боку, еkleктика у підборі матеріалу надає можливість уникнути редукції розмаїтого академічного “життя” до унормованих, телеологічних жестів абстрактного, вихолощеного університетського тіла (власне, “тіла без органів”). Відтак, університет як інституція, де історія є рафінованим об’єктом досліджу, і університет як досвід, переживання, що утворює/наснажує індивідуальні “історії”. Тож справді, історія є продуктом історіографів, які самі є наслідками історії і не можуть від неї звільнитись. І що, коли дійсність (дійсна історія) не лише перевершує свій проект (проект академічної історії), але й передує йому? У своїй опуклій “правдивості”, “справжності” двотомник Короткого-Ульяновського є провокацією щодо будь-якого проекту, навіть щодо самого себе (бо чи можна ув’язнити у двотомник принципово нелінійні людські переживання?).

* * *

Розглянуті вище три видання – це шлях до самооб’єктивації нашої історичної корпорації, спроба проаналізувати наше професійне несвідоме, “нашпиговане” історією. Якою мірою ми є продуктами історії і, відтак, як ми можемо на неї дивитися, її конструювати/деконструювати? Що ми можемо побачити в минулому? Чи є змога вийти за межі лінійного часу та телеологічної історії, в якій ми самі запрограмовані? Хотілося б, аби саме ці питання стимулювали до історієписання.